

Stanisław PYSZKA*

*Wydział Filozoficzny, Akademia Ignatianum w Krakowie

Treści filozoficzno-moralne w traktacie *O Lichwie...* ks. Marcina Śmigleckiego SJ (1563–1618)

Streszczenie

Traktat Marcina ŚMIGLECKIEGO SJ *O Lichwie...* jest pierwszą ściśle naukową próbą ukazania sytuacji ekonomicznej i społecznej warstwy mieszczańskiej i chłopskiej w Polsce i na Litwie na przełomie XVI i XVII wieku. Autor, będąc znakomitym logikiem, wyraził swoje poglądy w sposób niezwykle precyzyjny, ograniczając przy tym język techniczny (filozoficzno-prawniczy) do minimum, tak by jego traktat był zrozumiały dla czytelników różnych stanów i o różnym wykształceniu. Celna analiza sytuacji ekonomiczno-społecznej oraz przejrzyste sformułowane postulaty sprawiły, że traktat był przez dwa kolejne stulecia praktycznym podręcznikiem sprawiedliwej postawy klasy panującej w stosunku do mieszczan i chłopów. Myśli zawarte w dziele ŚMIGLECKIEGO stały się punktem odniesienia dla wielu pokoleń profesorów filozofii moralnej oraz kaznodziei ludowych, którzy w swojej działalności poruszali kwestie społeczne.

Słowa kluczowe: Marcin ŚMIGLECKI SJ – kwestia chłopska w XVI i XVII w. – lichwa – niewolnictwo – działalność społeczna jezuitów

Spośród pism z zakresu filozofii społecznej, które wyszły spod piór jezuitów w latach 1596–1657, warto przypomnieć traktat ks. Marcina ŚMIGLECKIEGO SJ *O lichwie...*, tym bardziej że mija właśnie 421. rocznica ukazania się tego dzieła i 410. rocznica wydania jego poszerzonej wersji¹. Traktat ten ukazał się w 1596 roku pt. *O Lichwie Y Trzech przedniejszych Kontraktach: Wyderkowym, Czynszowym, y Towarzystwá Kupieckiego, Nauká krotka. Pisana Przez X. D. Marciná Smigleckiego, Societatis Iesv, Theologiey Professorá w Akadémiey Wileńskiey* i został wydrukowany w Wilnie, w Drukárni Akademiey Wileńskiey Societ: Iesv, Christophorvs Patro oraz w Krakowie w Drukárni Andrzeiá Piotrkowczyká, Typográphá Krola J.M.

W roku 1607, po przyjeździe z Wilna do Krakowa, ŚMIGLECKI wydał w Drukárni Andrzeiá Piotrkowczyká, Typográphá Krola J.M. rozszerzoną wersję swego dzieła pod zmienionym tytułem: *O Lichwie Y O Wyderkách, Czynszách, Spólnych zarobkách, Naymách, Arendach, y o Sámokupstwie, Krotka Navka / pisána / Przez X. Marcina Smigleckiego Societatis Jesv, S. Theologiey Doktorá*. W tym wydaniu znalazł się rozdział XXVI: „O powinnościách Kmiecych w Polsce y w Litwie”².

Marcin ŚMIGLECKI urodził się 11 XI 1563 roku we Lwowie. Początkowo uczył się we lwowskiej szkole katedralnej. Potem, prawdopodobnie w 1579 roku, został wysłany przez hetmana i kanclerza koronnego Jana ZAMOYSKIEGO do jezuickiego kolegium w Pułtusku, a następnie do Rzymu, gdzie w latach 1580–1586 studiował w Kolegium Rzymskim m.in. pod kierunkiem Francisco SUÁREZA SJ i Roberta BELLARMINA SJ. 3 X 1581 roku wstąpił do Towarzystwa Jezusowego, czym dożywotnio zraził do siebie Jana ZAMOYSKIEGO, który był nie-

¹ Niniejszy artykuł stanowi tłumaczenie i znaczne rozszerzenie nigdzie wcześniej nie wydanego w języku polskim szczegółowego opracowania postaci i twórczości ŚMIGLECKIEGO pt. „Il ritorno al concetto del contratto di lavoro tra i padroni ed i loro sudditi-contadini in Marcin Śmiglecki SJ (1562–1618)” opublikowanego w: PYSZKA, *Professori di Vilna*, cz. 1, rozdz. V, s. 407–455.

² Korzystam z 8. wydania dzieła z 1621 roku: ŚMIGLECKI, *O Lichwie*. Rozdział XXVI znajduje się w tym wydaniu na stronach 115–127. Por. także: DAROWSKI, Marcina Śmigleckiego SJ traktat „O lichwie” (1596); DRZYMAŁA, Traktat Marcina Śmigleckiego; PYSZKA, *Nauczanie filozofii moralnej*, s. 185–195; WICHER, O. Marcina Śmigleckiego T. J. traktat o lichwie.

zadowolony z decyzji ŚMIGLECKIEGO i na wszelkie sposoby usiłował go skłonić do rezygnacji z dalszego pobytu w nowicjacie. Nie pomogły jednak żadne perswazje, a nawet interwencja ks. Piotra SKARGI SJ. Po żywej wymianie korespondencji z władzami zakonu w Rzymie ZAMOYSKI w końcu ustąpił, godząc się z faktem, że jego podopieczny i protegowany zostanie jezuitą.

Po powrocie do Polski Marcin ŚMIGLECKI był profesorem filozofii i teologii w Wilnie (1586–1599), gdzie uzyskał doktorat z teologii w roku 1594. Wchodził w skład międzynarodowej komisji redakcyjnej *Ratio studiorum*. Był rektorem w Pułtusku, Poznaniu, Kaliszu, superiorrem domu św. Barbary w Krakowie (1609–1611) i prefektem studiów w Kaliszu (1611–1618). W 1608 i 1615 roku był delegatem na VI i VII Kongregację Generalną jezuitów w Rzymie.

ŚMIGLECKI był cenionym pisarzem polemicznym. Znane jest m.in. jego streszczenie dysputy z ministrem ariańskim Janem Licyniuszem NAMYSŁOWSKIM, która odbyła się w Nowogródku 24 i 25 stycznia 1594 roku³, oraz rozprawa *O jednej widomej Głowie Kościoła Bożego*, będąca wynikiem publicznego dyskursu z przedstawicielami różnych wyznań, który odbył się 2 czerwca 1599 roku w Akademii Wileńskiej⁴. Był on uznawany za najlepszego logika i pisarza filozoficznego w swojej epoce⁵. Traktat *Logica...*, który można uznać za dzieło jego życia, został wydany najpierw w Ingolstadtzie w 1618 roku⁶, a potem (pod nieznacznym zmienionym tytułem) doczekał się trzech wznowień w Oksfordzie: w 1634, 1638 i 1658 roku. W Archiwum Archidiecezjalnym w Poznaniu znajdują się notatki (dyktaty) z wykładów logiki ŚMIGLECKIEGO w Akademii Wileńskiej z lat 1586–1587 spisane przez studenta Stanisława BEDOŃSKIEGO jako: *Commentaria in*

³ Szeszej o okolicznościach i przebiegu tej dysputy por. PIECHNIK, *Początki Akademii Wileńskiej 1570-1599*, s. 176–177.

⁴ Por. *Ibid.* s. 177–183.

⁵ Por. m.in. *Ibid.* s. 36; PIECHNIK, Związki kulturalne dawnej Akademii Wileńskiej z Zachodem, s. 117–120.

⁶ Por. ŚMIGLECKI, *Logica Martini Smigleccii*.

*Organum Aristotelis sub [...] Martino Smiglecia [...] scripta*⁷. Ten rękopis (opatrzonej sygnaturą 147) został opracowany i wydany przez Ludwika NOWAKA pt. *Commentaria in Organum Aristotelis*⁸. *Logica ŚMIGLECKIEGO* była uważana w XVII wieku za najlepszy podręcznik z tej dziedziny filozofii i służyła wielu pokoleniom studentów długo po śmierci autora⁹. Marcin ŚMIGLECKI zmarł w Kaliszu 26 VII 1618 roku¹⁰.

Największe zainteresowanie wśród obywateli Rzeczypospolitej budził jednak traktat ŚMIGLECKIEGO *O Lichwie...* Stanowi on niewątpliwie pierwszą ściśle naukową i najszerzą treściowo, a także argumentacyjnie, próbę przedstawienia przez polskiego profesora jezuitę sytuacji ekonomicznej i społecznej warstwy mieszczańskiej i chłopskiej w Polsce i na Litwie na przełomie XVI i XVII wieku. Traktat ten był wydawany 11 razy w ciągu XVII i XVIII wieku. Został on napisany niezwykle precyzyjnym językiem, wspaniałą, w pełni zrozumiałą, także obecnie, polszczyzną¹¹.

Zdumiewa siłą, z jaką autor pozwala sobie formułować pewne postulaty i wymagać ich pełnej realizacji. Będąc znakomitym logikiem, Marcin ŚMIGLECKI wyraził i rozwinął swoje rozumowanie w sposób niezwykle jasny i prosty, pozostawiając czytelnikowi (duchownemu czy świeckiemu, katolickiemu czy innowierczemu, szlacheckiemu czy mieszczańskiemu, a nawet chłopskiemu – byle tylko umiał czytać) niewiele miejsca na wątpliwości. Język techniczny, jakkolwiek nie-

⁷ Por. DAROWSKI & BARGIEŁ, *Logica Marcina Śmigleckiego*, s. 28; DAROWSKI, Marcina Śmigleckiego SJ rękopiśmienne wykłady z logiki; PIECHNIK, Związki kulturalne dawnej Akademii Wileńskiej z Zachodem, s. 117.

⁸ Por. ŚMIGLECIUS, *Commentaria in Organum Aristotelis*.

⁹ Por. m.in. DAROWSKI & BARGIEŁ, *Logica Marcina Śmigleckiego*, s. 28; Ogonowski, *Filozofia szkolna w Polsce XVII w.* s. 79–87; PIECHNIK, Związki kulturalne dawnej Akademii Wileńskiej z Zachodem, s. 36.

¹⁰ Por. m.in. DRZYMAŁA, *Ks. Marcin Śmiglecki*; GRZEBIEŃ, *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 676–677.

¹¹ W przedmowie do traktatu ŚMIGLECKI pisze: „Author, do Czytelnika łaskawego: A żeby ta praca moia tym więcej była pożyteczna, pisałem językiem Polskim: ponieważ ci, którzy się tymi Kontraktami bawią, po większej części Łacińskiego języka nie rozumieją” (PYSZKA, *Professori di Vilna, Annessi 3 B*, s. 868).

zbędny w traktacie filozoficzno-prawniczym, został ograniczony do minimum i uproszczony, tak by mógł być zrozumiały dla każdego¹².

O powinnościach Kmiecyh w Polsce y w Litwie

Cały traktat *O Lichwie...* liczy dwadzieścia siedem rozdziałów. Dwadzieścia pięć z nich dotyczy kupiectwa, obrotu pieniędzmi, czynszów, kontraktów, najmów, arend, zastawów, pożyczek, samowykupów i monopoli kwestii służebnych w miastach, czyli problemów „miejskich”. Tylko jeden rozdział – dwudziesty szósty: „O powinnościach Kmiecyh...” – dotyczy ludności wiejskiej, czyli polskiego i litewskiego chłopstwa¹³. Wspomniane wyżej (w przypisie 2) artykuły DRZYMAŁY, WICHRA oraz DAROWSKIEGO analizowały cały tekst traktatu, nie tylko rozdział „O powinnościach Kmiecyh...”. Dla naszych potrzeb wystarczy stwierdzić, że argumentacja ŚMIGLECKIEGO w traktacie pokrywa się – z wyjątkiem rozdziału XXVI, który jest oryginalną wstawką ze względu na stosunki polskie i litewskie – z filozoficzno-prawniczą argumentacją przedstawioną w dziełach jego współbraci zakonnych, takich jak Luis DE MOLINA SJ, Leonard LESSIUS SJ i Juan DE LUGO SJ, które – jak np. *De iustitia et iure* MOLINY – odnoszą się do stosunków zachodnioeuropejskich. Musimy przy tym zaznaczyć, że wszystkie ich dzieła zostały wydane później niż rozprawa ŚMIGLECKIEGO z 1596 roku. Ponadto, w rozdziałach piątym i szóstym traktatu *O Lichwie...* ŚMIGLECKI używa przy okazji omawiania pożyczek pieniężnych pojęć *damnum emergens* i *lucrum cessans*, które niewątpliwie już wcześniej należały do *patrimonium* wiedzy prawniczej Europy, ale zostały formalnie sprecyzowane przez Kościół w encyklice *O lichwie i innych nieuczciwych zyskach*, ogłoszonej przez BENEDYKTA XIV dopiero 1 XI 1745 roku!¹⁴.

¹² Por. PYSZKA, *Professori di Vilna, Annessi* 3 B, C, D, E, s. 868–884.

¹³ Por. *Ibid.* Annessi 3 C: „Summariusz tego, co się w tey książce o lichwie zawiera”, s. 869–870.

¹⁴ Por. BENEDYKT XIV, Encyklika *Vix pervenit* na temat godziwości pobierania procentu od pożyczonych pieniędzy. „Według nauki katolickiej pożyczka jest z natury swej darmowa i miłosierna, a uprawnienie do pobierania od niej procentu może wpływać tylko z racji szczególnych okoliczności zewnętrznych, przeobrażających ją

Bez wątpienia fama Marcina ŚMIGLECKIEGO jako logika na poziomie europejskim musiała być na tyle utwierdzona w roku 1607, iż mógł on sobie pozwolić na bardzo zdecydowane słowa skierowane do własnych rodaków z każdej warstwy społecznej. Pamiętajmy, że działał już i był szeroko znany Piotr SKARGA SJ¹⁵, a w roku 1597 wyszło pełne tłumaczenie całej *Biblii* Jakuba WUJKA SJ. Jezuitci byli wówczas „na fali”, odnotowywali niemal same sukcesy, a nie mieli jeszcze zbyt wielu zdecydowanych wrogów. Trzeba także dodać, że ŚMIGLECKI nie był w swoim sposobie formułowania postulatów społecznych w żaden sposób blokowany ani przez przełożonych zakonnych czy kościelnych, ani przez cenzurę państwową. Wręcz przeciwnie, jego traktat (w tym także rozdział „O powinnościach Kmiecych...”) miał we

w inny rodzaj kontraktu” (NOWODWORSKI, *Lichwa*, s. 222–223). Wśród tych okoliczności wymienia się *lucrum cessans*, *damnum emergens*, *periculum sortis* i *titulus legis* (por. *Ibid.* s. 223).

¹⁵ Piotr SKARGA SJ (PAWĘSKI, POWĘSKI), urodzony w 1536 roku w Grójcu, wstąpił do jezuitów 2 II 1569 roku w Rzymie, jako kapłan diecezjalny lwowski o pięcioletnim stażu. Studiował w Akademii Krakowskiej w latach 1552–1555. W latach 1555–1557 był rektorem szkoły parafialnej przy kościele św. Jana w Warszawie. Był wychowawcą synów kasztelana krakowskiego Andrzeja TĘCZYŃSKIEGO w latach 1557–1562. Od 1563 do 1566 roku był kanonikiem katedralnym i kanclerzem kapituły we Lwowie. W 1568 roku wyjechał do Rzymu, z którego powrócił do Polski w 1571 roku. Był profesorem w Pułtusk w latach 1571–1572. Od 1573 roku wykładał w kolegium jezuitów w Wilnie, będąc w 1574, a następnie w 1579 roku jego prorektorem. Był pierwszym rektorem Akademii Wileńskiej od 1579 do 1584 roku. Zorganizował z polecenia STEFANA BATOREGO kolegia jezuickie w Połocku, Rydze i Dorpacie. W latach 1584–1588 był superiorem domu św. Barbary w Krakowie. Założył instytucje dobroczynne: Bractwo Miłosierdzia, Bractwo św. Łazarza, Bank Pobożny i Skrzynkę św. Mikołaja. Podobne bractwa zakładał także w innych miastach Polski. Od stycznia 1588 roku do kwietnia 1612 roku był nadwornym kaznodzieją króla ZYGMUNTA III WAZY. W roku 1612 zamieszkał przy kościele św. św. Piotra i Pawła w Krakowie, gdzie zmarł 27 IX 1612 roku i tam został pochowany. Pozostawił olbrzymi dorobek pisarski: teologiczny, polemiczny, hagiograficzny, homiletyczny i translatorski. W swoich dziełach i pełnych pasji wystąpieniach posługiwał się pięknym językiem polskim, czym w pełni zasłużył sobie na miano jednego z ojców polszczyzny i jednocześnie „Proroka narodowego” (por. GRZEBIEŃ, *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 619–620; GRZEBIEŃ, *Chronologia pobytu i działalności Piotra Skargi w Wilnie*; DAROWSKI, *Skarga Piotr*, s. 547–550).

wstępie pozwolenie prowincjała¹⁶ na jego druk i rozpowszechnianie i był wielokrotnie wznawiany bez żadnych ingerencji w jego treść. To zdumiewa, tym bardziej że właśnie w 1607 roku, po stłumieniu rokoszu ZEBRZYDOWSKIEGO¹⁷, jezuita w Polsce byli bardzo źle postrzegani przez arystokrację i szlachtę, uważano ich bowiem za popleczników dążeń ZYGMUNTA III WAZY do osiągnięcia absolutnej władzy w państwie. Próba uporządkowania kwestii „miejskich” i „wiejskich”, jaką niewątpliwie był traktat *O Lichwie...*, mogła być odebrana przez klasę szlachecką jako zamach na strefę jej wpływów.

Cały traktat *O Lichwie...* i rozdział „O powinnościach Kmiecych...” wpisują się zresztą w jakiś sposób w ówczesną obronę i oczyszczenie zakonu z zarzutów ze strony jego przeciwników¹⁸. Nawet śmierć ŚMIGLECKIEGO w 1618 roku nie osłabiła wymowy i aktualności traktatu ani nie przeszkodziła jego pośmiertnemu, ósmemu wydaniu w 1621 roku. Wręcz przeciwnie, traktat stał się na dwa następne stulecia, niemal aż do kasaty zakonu w Polsce, podręcznikiem (nie zawsze jednak czytany i stosowanym w praktyce!) sprawiedliwej postawy panów w stosunku do ich poddanych sług i chłopów i punktem odniesienia dla całych pokoleń profesorów filozofii moralnej oraz kaznodziei ludowych, którzy w swojej działalności poruszali kwestie społeczne.

Następne dziesięciolecia, zwłaszcza lata 40. i 50. XVII wieku, lata wojny trzydziestoletniej, dekoniunktury na rozwój gospodarki fol-

¹⁶ Por. PYSZKA, *Professori di Vilna, Annessi 3 A*, s. 867: dokument *Facultas a R. P. Provinciali Societatis Iesu in Provincia Poloniae* z 14 VII 1621 roku, który z jednej strony, przypomina przywilej z 15 III 1619 roku udzielony przez króla ZYGMUNTA III WAZĘ jezuitom na drukowanie ich książek, z drugiej zaś zakazuje wszystkim właścicielom drukarni drukowania książek jezuitów bez pozwolenia ich przełożonych zakonnych. Wreszcie, pozwała swobodnie drukować i rozpowszechniać cały traktat *O Lichwie...* Marcina ŚMIGLECKIEGO. Tekst tegoż dokumentu poprzedza ósme wydanie traktatu z 1621 roku.

¹⁷ Miał on miejsce w Polsce pomiędzy sierpniem 1606 a lipcem 1607 roku.

¹⁸ Por. np. Piotr SKARGA SJ, „Kazanie w Wiślicy 17 września 1606 roku przed królem i senatem, tudzież rycerstwem...” (wydane w 1607 roku w: SKARGA, *Proba Zakonu Societatis Jesu*, i ponownie w 1814 roku w: SKARGA, *Obrona Jezuitów*), w którym czytamy: „Kaznodzieja może mówić o wojnach, o prawach, o rządach, o instytucjach sądowych, o kontraktach, o policji [o systemach politycznych], o ekonomii, o Sejmie, o radach ludzkich, o handlu i zyskach itd. tyle, ile potrzeba dla chwały Bożej i do zbawienia ludzi...” (*Ibid.* s. 138).

warczej w Polsce i na Litwie oraz wzrostu napięć, a także wojen polsko-kozackich na Ukrainie, były świadkami coraz mniejszej skłonności szlacheckich właścicieli majątków do wysłuchiwania czyichkolwiek uwag pod ich adresem na temat konieczności przeprowadzenia głębokich reform społecznych. Istotnie, po dziewiątym wydaniu traktatu (Kraków, 1640) i dziesiątym (Wilno, 1641) jedenaste nastąpiło dopiero w Wilnie w 1753 roku nakładem biskupa Smoleńska Jerzego HILZENA¹⁹. Jak widać, wydawanie podobnych dzieł, nabrzmiałych problematyką społeczną, nie było już łatwe (o ile w ogóle możliwe) w późniejszym okresie czy to wskutek ingerencji cenzury państwowej, czy też wewnętrznej cenzury kościelnej i zakonnej. Po wydarzeniach na Ukrainie w latach 1648–1654 i krwawo stłumionych lokalnych buntach chłopskich na Podhalu Aleksandra KOSTKI NAPIERSKIEGO²⁰ i w Wielkopolsce w tym samym okresie, kwestia chłopska stała się zbyt gorąca jako prawdziwy problem polityczny. Tym bardziej godna podziwu jest odwaga trzech profesorów wileńskich poruszających w swoich pismach nabrzmiałe kwestie społeczne i wysuwających śmiało postulaty właśnie w tym okresie.

Wracając jednak do czasów ŚMIGLECKIEGO, wydaje się, iż dwa pierwsze dziesięciolecia XVII wieku były mimo wszystko szczególnie sprzyjające aktywności społecznej ze strony jezuitów. Po pierwsze, żył jeszcze Piotr SKARGA, który cieszył się olbrzymim autorytetem osobistym w społeczeństwie polskim, a nawet wśród wrogów i innowierców. Po drugie, ŚMIGLECKI nie działał w próżni, lecz „chodził w sławie” Piotra SKARGI, a po nim nastąpił długi szereg innych, zasłużonych współbraci zakonnych i kapłanów z innych zakonów (np. Fabian BIRKOWSKI OP). Istniał więc pewien korzystny klimat unoszący się wokół kwestii społecznych.

Bez większego ryzyka można wysunąć hipotezę, iż Marcin ŚMIGLECKI mógł zarówno w napisaniu traktatu *O Lichwie...*, jak i w dołączeniu do niego rozdziału „O powinnościach Kmiecych...” działać

¹⁹ Wydanie traktatu *O Lichwie...* nastąpiło niewątpliwie pod wpływem opublikowania 1 XI 1745 roku encykliki BENEDYKTA XIV *Vix pervenit*. Por. DRZYMAŁA, Traktat Marcina Śmigleckiego, s. 143–172.

²⁰ Por. PRZYBOŚ, *Materiały do powstania Kostki Napierskiego*.

pod wpływem i z inspiracji innych współbraci zakonnych, w tym samego Piotra SKARGI. Ci dwaj słynni polscy jezuita znali się przecież osobiście zarówno z czasów wileńskich, akademickich, jak i z czasów krakowskich, kiedy w latach 1609–1611 ŚMIGLECKI był przełożonym domu św. Barbary. Piotr SKARGA mógł łatwo wpływać i na niego, i na wielu innych jezuitów, co niewątpliwie świadomie czynił²¹, będąc w słowach i licznych działaniach wzorem zaangażowania społecznego nie tylko dla zakonnych współbraci, ale i dla całego ówczesnego społeczeństwa polskiego²².

Rzeczywiście, w pierwszej połowie XVII wieku odnotowujemy wśród jezuitów różne formy działalności społecznej podjętej nie tylko przez wspomnianego kaznodzieję królewskiego i sejmowego Piotra SKARGĘ²³, ale także przez filozofa i teologa moralnego Tomasza ELŻANOWSKIEGO²⁴, teologa moralnego i kaznodzieję Jakuba

²¹ Piotr SKARGA w „Przedmowie do czytelnika” w swoim *Wzywaniu do pokuty...* pisał: [X. Fryderyk Barscius, spowiednik królewski] „namawiał mnie często [...], abych powszechnie upominania do ludzi Korony tej na piśmie podał, wzywając ich do pokuty [...]. Mówiłem mu, że to uczynił w *Kazaniach sejmowych*, odpowiadał, iż te kazania w księgach są wielkich, które rzadki kupi, potrzeba co krótkiego, zrzęcnego ludziom bez pieniędzy podmiatać” (SKARGA, *Kazania sejmowe i Wzywanie do pokuty*, s. 189–190). W oryginalnym dziele — SKARGA, *Wzywanie do pokuty* (1610) — cytowane słowa znajdują się na s. 2.

²² Por. PYSZKA, *L'attività pratica dei gesuiti polacchi e lituani* (obszerne streszczenie w języku polskim, s. 270–273) oraz PYSZKA, *L'insegnamento della “Filosofia moralis”* (streszczenie w języku polskim, s. 95–96).

²³ Por. „Kazania sejmowe” w: SKARGA, *Kazania ná Niedziele y Świętá*, s. 657–707; SKARGA, *Kazania O Siedmi Sákrémentách*, s. 273–327; SKARGA, *Kazania przygodne*, s. 68–112 oraz: SKARGA, *Wzywanie do pokuty*.

²⁴ Por. ELŻANOWSKI, *Positiones philosophicae de triplici prudentia*. Praca została opublikowana pod nazwiskiem: Joannes PONIATOWSKI II. Tekst odzwierciedla nauczanie etyczne jezuitów w Prowincji Polskiej zakonu. Tomasz ELŻANOWSKI SJ, urodzony w grudniu 1592 roku w Chełmnie, wstąpił do jezuitów 14 VII 1606 roku w Wilnie. Studia odbył w Rzymie w latach 1612–1616. Był profesorem w Lublinie, Toruniu, Kaliszu, Lwowie, Poznaniu i Jarosławiu. Był przełożonym, misjonarzem ludowym, kapłanem nadwornym, prefektem szkół w Sandomierzu, pisarzem polemicznym. Zmarł 10 IX 1656 roku w Prusach Królewskich (por. GRZEBIEN, *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 147; DAROWSKI, *Elżanowski Tomasz*, s. 355–357).

OLSZEWSKIEGO²⁵ czy też znakomitego mówcę i kaznodzieję patriotycznego Mateusza BEMBUSA²⁶. Spośród jezuitkich działaczy społecznych drugiej połowy XVII wieku wymienić należy m.in. wybitnego filozofa i teologa moralnego Tomasza MŁODZIANOWSKIEGO²⁷ oraz wileńskiego profesora etyki i polityki Jana KORMANA²⁸.

²⁵ Jakub OLSZEWSKI SJ, urodzony w 1585 roku na Mazowszu, wstąpił do jezuitów w 1603 roku w Połocku. Był profesorem w Braniewie, Pułtusku i Wilnie, dziekanem i wicekanclerzem Akademii Wileńskiej (1633–1634). Był wybitnym teologiem, pisarzem i kaznodzieją. Zmarł 5 VI 1634 roku w Wilnie (por. GRZEBIEŃ, *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 474). Por. OLSZEWSKI, *Solea Veritatis Philosophicae* (tekst opublikowany pod nazwiskiem Maciej WYŁAMOWSKI); OLSZEWSKI, *Harmonia niebą y ziemie* oraz OLSZEWSKI, *Kazania albo Tytuły* (na s. 29 znajduje się wypowiedź na temat chłopów litewskich i obciążeń podatkowych na ich niekorzyść).

²⁶ Mateusz BEMBUS SJ, urodzony w 1567 roku w Poznaniu, wstąpił do jezuitów 18 VI 1587 roku w Krakowie. Studiował w Akademii Wileńskiej (1592–1596) i uzyskał tam doktorat. Był profesorem filozofii w Poznaniu i teologii scholastycznej w Wilnie i Poznaniu. Objął po Piotrze SKARDZE urząd kaznodziei królewskiego (1612–1617). Był rektorem kolegium w Poznaniu i superiorem domu św. Barbary w Krakowie. W 1629 roku uczestniczył w Synodzie Ormian Unickich we Lwowie. Zmarł 30 VII 1645 roku w Krakowie (por. GRZEBIEŃ, *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 35; DAROWSKI, *Bembus Mateusz*, s. 93–94). Napisał m.in.: BEMBUS, *Bellator Christianvs* (gdzie zawarł ideał chrześcijańskiego, polskiego żołnierza i szlachcica) oraz BEMBUS, *Kometa, to iest, pogroźka z nieba*. Kolejne wydania tej książki pt. BEMBUS, *Trąba gniewu bożego gromiąca grzeszników* ukazały się w 1648 roku (wyd. 2), a następnie w 1764 roku (wyd. 3). W wydaniu 3., na stronach 38–40, zawarte są poglądy BEMBUSA na temat kwestii chłopskiej.

²⁷ Tomasz MŁODZIANOWSKI SJ, urodzony w 1622 roku na Mazowszu, wstąpił do jezuitów 29 VII 1637 roku w Krakowie. Był profesorem retoryki, etyki i logiki w Kaliszu. W 1653 roku odbył podróż do Persji, gdzie pracował jako misjonarz w Isfahanie do 1656 roku. Po powrocie do Polski był profesorem teologii i prefektem studiów w Poznaniu i Lublinie. W latach 1673–1680 był kapelanem wojskowym i nadwornym rodziny LUBOMIRSKICH. W 1674 roku wygłosił mowę podczas posiedzenia Sejmu „koronacyjnego” po elekcji JANA III SOBIESKIEGO. Był kapelanem biskupa Jana MAŁACHOWSKIEGO (1683–1686) i prefektem studiów w Krakowie. Napisał m.in.: MŁODZIANOWSKI, *Kazania i Homilie na niedziele doroczne*. Drugie wydanie tego dzieła ukazało się w Warszawie w 1935 roku (por. SYSKI, *Wybór kazań ks. T. Młodzianowskiego S.J.*). Był jednym z nielicznych jezuitkich profesorów, którzy napisali i wydali drukiem pełne teksty własnych wykładów filozoficznych i teologicznych — por. MŁODZIANOWSKI, *Integer Cursus theologicus et philosophicus*. Zmarł 9 X 1686 roku w Wolbromiu k. Krakowa (por. GRZEBIEŃ, *Encyklopedia wiedzy o jezuitach*, s. 432).

²⁸ Jan KORMAN SJ urodził się na Litwie 3 XI 1634 roku. Do Towarzystwa Jezusowego wstąpił w Rzymie 30 VII 1655 roku. Zmarł 13 IX 1686 roku w Wilnie. Był profe-

Nie wkraczając w treść całego traktatu, a tylko w specyficzną treść rozdziału „O powinnościach Kmiecych...” (a tak naprawdę o granicach tychże powinności!) i porównując ją z poglądami na temat uprawnień i powinności niewolników w sensie ścisłym u Luisa DE MOLINY SJ, Leonarda LESSIUSA SJ i Juana DE LUGO SJ²⁹, możemy zauważyć niezwykle cienką granicę pomiędzy stanem ścisłego niewolnictwa a faktycznym stanem „niewolnictwa wynikającego z umowy o pracę” chłopów polskich i litewskich. Rzeczywiście w Polsce mamy do czynienia z pewnym rodzajem „nie-niewolnictwa”, które jednakże zdradza wszelkie negatywne symptomy niewolnictwa w sensie ścisłym! Konsekwentnie, w rozdziale „O powinnościach Kmiecych...” odnajdujemy lustrzane odbicie tego zjawiska. Odbicie to nie stanowi jednak osobistej opinii ŚMIGLECKIEGO, który stwierdza ponad wszelką wątpliwość, iż chłop polski i litewski nie byli przedtem, nie są obecnie i nie będą mogli być w przyszłości uważani legalnie za niewolników w sensie ścisłym, a jedynie, że ich stan faktyczny zdradza pewne podobieństwo do niewolnictwa:

dwie rzeczy wprzód zakładam. Pierwsza iest: Iż poddani wieyscy nie są właśnie [w sensie ścisłym] niewolnikami panów swoich: podobnić są w tym niewolnikom, że odeyść od pana bez woley pańskiej nie mogą ani sami, ani potomkowie ich, chyba *in casibus iure permissis* [tylko w przypadkach dozwolonych przez prawo]. [...] Acz tedy w tey iedney rzeczy poddany każdy iest podobien niewolnikowi: wszakże w innych rzeczach bynamniey. [...] Druga rzecz, w której nie są podobni niewolnikowi, są prace y roboty. Albowiem, kto iest właśnie [w sensie ścisłym] niewolnikiem, powinien wszytkie prace y roboty, które iedno [jakie tylko] Pan nakaze, bo *servus quidquid est, domini est*. A poddany nie tak. Bo nie powinien Panu więcej prac y robot, ieno na których iest postanowiony³⁰.

sorem teologii moralnej, filozofii, etyki i prawa kanonicznego w Wilnie i Warszawie (por. DAROWSKI, Korman Jan, s. 714–715).

²⁹ Por. PYSZKA, *Diritti degli schiavi veri* (obszerne streszczenie w języku polskim s. 269–275).

³⁰ ŚMIGLECKI, *O powinnościach Kmiecych*, s. 116–118.

Byłoby anachronizmem oczekiwać, że ŚMIGLECKI czy ktokolwiek w jego czasach mógł się posunąć aż do uznania pełnej równości praw i obowiązków pomiędzy szlacheckimi właścicielami majątków a ich chłopskimi poddanymi. Tak w istocie należałoby stwierdzić, gdybyśmy przyjęli niewystępowanie w tej sferze formalnego niewolnictwa. Taki jednak logiczny wniosek nie był wówczas do pomyślenia i faktem tym nie można obciążać w żadnej mierze autora traktatu, który, precyzując tak jasno prawa i uprawnienia chłopów, dał wyraźnie do zrozumienia, iż są oni prawdziwymi podmiotami prawa, nie zaś tylko jego przedmiotami.

Ponadto dalszą konsekwencją logiczną uznania poddanych za prawdziwe podmioty prawa było postulowane przez ŚMIGLECKIEGO podporządkowanie wszelkich stosunków pomiędzy szlacheckimi właścicielami majątków, a ich chłopskimi poddanymi pisanemu i sprawiedliwemu prawu i kontroli ze strony sądowych organów państwowych.

Następną konsekwencją logiczną było uznanie osobistej wolności każdego z podmiotów prawa, a co za tym idzie — swobody posiadania, zawierania i rozwiązywania umów o pracę, dzierżawę, najem, swobodnego poruszania się po kraju po wygaśnięciu kontraktów i umów itd. wszelkiego rodzaju poddanych, a nie tylko ich panów. Jest to dla ŚMIGLECKIEGO konsekwencja najbardziej realistyczna, ponieważ najbardziej zakorzeniona w tradycji narodowej, w najstarszych obyczajach i w najstarszych prawach, do których autor nieustannie się odwoływał w całym traktacie. ŚMIGLECKI uważał za oczywistość fakt, że pierwotnie całe społeczeństwo polskie było wolne i równe³¹, a różnice stanowe pojawiły się w miarę narastania różnic w posiadaniu³².

³¹ Por. PIEKOSIŃSKI, *Obrona hipotezy najazdu*. Hipoteza ta podtrzymywała absurdalny pogląd, jakoby populacja szlachecka różniła się etnicznie od warstwy chłopskiej i stąd posiadała prawo do uprzywilejowanej pozycji w społeczeństwie polskim.

³² Por. np. PIEKOSIŃSKI, *Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły*, z których wynika, iż wydajność produkcyjna gospodarstw chłopskich w tych latach, np. w podziemku wiślickim i Nowym Mieście Korczynie, widziana przez pryzmat zaopatrzenia przez nie (za każdym razem odpłatnie!) okolicznych zamków w czasie wizyt dworów Jagiełły lub Jadwigi w produkty rolne i rzemieślnicze, była dobra, by

Można zadać pytanie, w jakiej mierze postulaty ŚMIGLECKIEGO mogłyby doczekać się realizacji. Wydaje się bowiem, że cechą polskiego systemu polityczno-społecznego w czasach autora i późniejszych było utrzymanie w stanie nieokreśloności i zawieszenia pewnych problemów społecznych oraz pozostawianie ich swobodnej decyzji szlacheckich panów³³.

ŚMIGLECKI wylicza jeden po drugim akty kolejnych królów dotyczące warstwy chłopskiej:

- *Statuty wiślicko-piotrkowskie* króla KAZIMIERZA WIELKIEGO z 1368 roku, zawierające pierwsze precyzyjne odniesienia do sytuacji chłopów w całej Polsce.
- *Przywilej koszycki* króla LUDWIKA WĘGIERSKIEGO z 1374 roku, nakazujący płacić dwa grosze podatku z łana.
- *Przywilej piotrkowski* króla WŁADYSŁAWA JAGIELŁY z 1388 roku³⁴, dotyczący zasad nominacji starostów i wyboru sędziów lokalnych.

nie powiedzieć znakomita. Potwierdzają to także: *Rachunki królewskie z lat 1393–1395, 1412* (por. WAJS, *Rachunki królewskie*). Znakomitym materiałem porównawczym są z pewnością prace: OCHMAŃSKI, *Lustracja województwa sandomierskiego 1564-1565*; OPRAWKO & SCHUSTER, *Lustracja województwa sandomierskiego 1660-1664* (t. 1, 1971); OPRAWKO & SCHUSTER, *Lustracja województwa sandomierskiego 1660-1664* (t. 2, 1977); MADUROWICZ-URBAŃSKA, *Lustracja województwa sandomierskiego 1789*. Sytuacja chłopów pogorszyła się jednak radykalnie w XVI i XVII wieku.

³³ Stosunkom na wsi polskiej poświęcony jest w całości rozdział III pracy PYSZKA, *Professori di Vilna*, pt. „La situazione sociale e giuridica dei contadini polacchi e lituani in seno alla società nella Polonia del XVII secolo” (Sytuacja społeczna i prawna chłopów polskich i litewskich w łonie społeczeństwa polskiego XVII wieku, s. 191–247), zwłaszcza punkt 2: La situazione dei contadini alla luce degli atti legislativi (Sytuacja chłopów w świetle dokumentów prawnych, s. 212–247). Por. także BRÜCKNER, *Dzieje kultury polskiej: Polska u szczytu potęgi*; KUTRZEBA, *Materiały do dziejów robo-cizny w Polsce XVI wieku*, a także publikacje: BUJAKA, PIEKOSIŃSKIEGO, RAFACZA, ROSTWOROWSKIEGO, RUTKOWSKIEGO i ZALESKIEGO wymienione w PYSZKA, *Professori di Vilna*, dział: *Bibliografia* 4.2.3.1. i 4.2.3.2.

³⁴ Por. HANDELSMAN, *Przywilej piotrkowski 1388 r.*

- *Przywilej brzeski* króla WŁADYSŁAWA JAGIELŁY z 1425 roku *Neminem captivabimus... nichi iure victum*, potwierdzony w Jeddni w 1430 roku i w Krakowie w 1433 roku, gwarantujący szlachcie nietykalność osobistą, a także obowiązek konsultacji króla z miejscową szlachtą przed nominacją wojewodów i starostów³⁵.
- Konstytucja z roku 1489 króla KAZIMIERZA JAGIELLOŃCZYKA i *Przywilej piotrkowski* z roku 1496 króla JANA OLBRACHTA ustalały możliwość i warunki, pod jakimi rodziny, a później tylko jedna rodzina chłopska mogła opuścić własną wieś i przenieść się w inne miejsce³⁶.
- W roku 1509 pozwalano tylko jednemu synowi chłopskiemu rocznie, po ukończonym 12. roku życia, opuścić wieś dla miasta czy szkoły i to za pisemną zgodą szlacheckiego pana³⁷.

Kryzys warstwy chłopskiej — według ŚMIGLECKIEGO — zapoczątkował około roku 1518 brak zainteresowania ze strony władzy centralnej stosunkami społecznymi na wsi, a zwłaszcza *Statuty toruńsko-bydgoskie* ZYGMUNTA I STAREGO z roku 1520³⁸, nakładające

na chłopów, nie odrabiających dotąd pańszczyzny, jednego dnia pracy na rzecz pana tygodniowo, za wyjątkiem tych, którzy są zwolnieni od prac, oraz tych, którzy z racji posiadanych przez nich większych dzierżaw, zwykli pracować³⁹.

Trudnej sytuacji prawnej chłopów próbowała zaradzić mocno spóźniona konstytucja ZYGMUNTA I STAREGO *Si quis alicui* z roku

³⁵ Por. ZALESKI, *Tysiąc lat naszej wspólnoty*, s. 85–108; PYSZKA, *Professori di Vilna*, rozdz. III, s. 212–219.

³⁶ Por. BRÜCKNER, *Dzieje kultury polskiej: Od czasów przedhistorycznych do r. 1506*, s. 502–503.

³⁷ Por. *Ibid.* s. 503; ZALESKI, *Tysiąc lat naszej wspólnoty*, s. 95.

³⁸ Por. PYSZKA, *Professori di Vilna*, s. 226; BARANOWSKI, *Zmienne koleje Statutu Toruńskiego*.

³⁹ ŚMIGLECKI, *O powinnościach Kmiecych*, s. 118. Por. też PYSZKA, *Professori di Vilna, Annessi 3 E*, s. 875.

1543, czyniąca nieważnymi z mocy prawa żądania szlacheckich panów odszkodowania za zbiegłych chłopów w wysokości większej niż „pięćset grzywien polskich”, co uniemożliwiało takim chłopom wykupienie się⁴⁰. Widać tu wyraźny zamiśl szlachty osłabienia pozycji chłopskiego poddanego z prawnego punktu widzenia⁴¹ po to, by następnie wykorzystać go ekonomicznie. Należy pamiętać, że między panowaniem STEFANA BATOREGO (1576–1586) a napisaniem „O powinnościach Kmiecych...” (1607) była tak znakomita koniunktura w Europie Zachodniej na polskie zboże i wołowinę, iż niemal całe życie chłopskie na wsi zostało podporządkowane produkcji tych towarów⁴². Marcin ŚMIGLECKI dodał do traktatu *O lichwie...* rozdział „O powinnościach Kmiecych...” wówczas, kiedy sytuacja społeczna chłopów na wsiach zaczynała być już dramatyczna. Trzeźwy, bezstronny i jasny głos ŚMIGLECKIEGO na rzecz przywrócenia sprawiedliwości prawnej i społecznej na wsi nie wystarczył do zahamowania tej negatywnej tendencji, która uległa dramatycznemu zaostrzeniu pod koniec lat 40. XVII wieku.

Podsumowując, można powiedzieć, że ogromną zasługą ŚMIGLECKIEGO było:

- ustalenie jasnych zasad tego, co w kwestii chłopskiej było słuszne i godziwe;
- ukazanie możliwych i realistycznych rozwiązań;
- podkreślenie doniosłości prawa pisanego i szacunku dla jego norm;

⁴⁰ Por. ŚMIGLECKI, *O powinnościach Kmiecych*, s. 122–124; PYSZKA, *Professori di Vilna, Annessi* 3 E, s. 878–880.

⁴¹ Por. ULANOWSKI, *Wieś polska pod względem prawnym od wieku XVI do XVIII*.

⁴² Por. BARANOWSKI, *Wieś i folwark*; GRODECKI, *Początki gospodarki folwarcznej w Polsce*; BARDACH, *Rola pańszczyźnianego folwarku*; WYĆZAŃSKI, *Studia nad folwarkiem szlacheckim*; ŻYTKOWICZ, *Ze studiów nad wysokością plonów*.

- jasne ustalenie praw i obowiązków obu stron umowy o pracę, którą proponował ponownie przywrócić zamiast rozpanoszonego z czasem niekontrolowanego ucisku⁴³.

Najgłębsza istota dodanego rozdziału „O powinnościach Kmiecy...” sprowadzała się do sugestii przywrócenia koncepcji umowy o pracę pomiędzy szlacheckimi właścicielami majątków a ich chłopskimi poddany, i co więcej, do przypomnienia szlacheckim właścicielom majątków, że ich poddany chłopski jest partnerem i podmiotem w umowie o pracę, nie zaś przedmiotem, i że jego zależności ograniczają się wyłącznie do wymogów umowy. Chłopski poddany jest osobą pozostającą w zewnętrznej zależności od swego pana pracodawcy z przyczyny i na czas trwania umowy o pracę, której rozmiary są/powinny być ograniczone przez dobrowolnie zawartą umowę.

W całym traktacie (także w rozdziale „O powinnościach Kmiecy...”), pełnym argumentacji filozoficzno-prawnej, uderzają niezwykle rzadkie odniesienia do chrześcijaństwa czy do Pisma Świętego. ŚMIGLECKI adresował swój traktat do szlacheckich właścicieli majątków wywodzących się z różnych wyznań chrześcijańskich, z których każde posiadało własną, równoprawną wizję kwestii chłopskiej⁴⁴. Słownictwo filozoficzno-prawne umożliwiło ustalenie wszystkich tych różnych optyk na jednym planie. Potęgowało to szacunek, którym cieszył się zarówno sam autor traktatu, jak i jego dzieło, także wśród wyznań niekatolickich (np. u wyznawcy kalwinizmu Andrzeja WOLANA). Wszystkie argumenty traktatu opierają się na konkretnych faktach i ocenach zaczerpniętych wprost z życia i codziennej praktyki. Nie ma tu miejsca na patos ani na jakkolwiek demagogię. Chłodny praktycyzm Marcina ŚMIGLECKIEGO, także przy omawianiu nawet najbardziej dramatycznych stron chłopskiego losu, dodatkowo świadczy o rzetelności naukowej i trudnej do podważenia logice jego argumentacji.

⁴³ Por. BIENIARZÓWNA, *O chłopskie prawa* (publikacja stanowi cenną analizę sytuacji warstwy chłopskiej).

⁴⁴ Regulowała to konfederacja warszawska z 28 I 1573 roku. Por. JANOWSKI & DOBROJER, *Konfederacja Warszawska*; KOROLKO & TAZBIR, *Konfederacja warszawska 1573*; ŚRENIOWSKI, *Kwestia chłopska*; TAZBIR, *Reformacja a problem chłopski*.

Summary

On Usury, the treaty by Martin ŚMIGLECKI SJ, was the first strictly scientific attempt to show the economic and social background of the bourgeois and peasant social stratum in Poland and Lithuania at the turn of the 16th and 17th centuries. The author, being an excellent logician, expressed his views in a very precise way, limiting his technical (philosophico-legal) language to a minimum, so that his treatise would be understandable to readers from a range of social positions and circumstances. Its careful analysis of the socio-economic situation and clear formulation of its postulates enabled it to function, over the course of two centuries, as a practical manual imparting guidance to the ruling class as they sought to maintain a just and fair stance in their dealings with the burghers and peasants. ŚMIGLECKI's ideas have become a reference point for many generations of professors of moral philosophy and folk preachers seeking to raise social issues in their own works.

Key words: The peasantry in the 16th and 17th centuries – usury – social bondage – social activities of the Jesuits

Literatura

- BARANOWSKI, I., *Wieś i folwark. Studya z dziejów agrarnych Polski*, Warszawa: nakładem Księgarni W. Jakowickiego, 1914.
- BARANOWSKI, I., Zmienne koleje Statutu Toruńskiego, *Przegląd Historyczny* 16(2) (1913), s. 200–217.
- BARDACH, J., Rola pańszczyźnianego folwarku i latyfundiów magnackich, [w:] *Odrodzenie w Polsce: materiały sesji naukowej PAN 25-30 października 1953 roku*, t. 1, *Historia*, [red.] S. ARNOLD, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy, 1955, s. 299–302.
- BEMBUS, M., *Bellator Christianvs: Hoc est Ratio Christiane, pie, Feliciterque bella & apparandi & gerendi summorum Imperatorum, Regum & aliorum Christianorum Ducum exemplis expressa & notis breuibus illustrata: Accesservnt SS. Ambrosii Et Augustini militaria monita [...] / Avthore [...] Matthaeo Bembo [...]* Cracoviae: Officina Typographica Francisci Cesarij, 1617.

- BEMBUS, M., *Kometa, to iest, pogrożka z nieba, na postrach, przestrogę, y vpomnienie ludzkie. Pokazana w roku pańskim 1618 miesiąca grudnia. Podana do uważenia przez X. Mattheusza Bembusa, doktora theologia Societatis Jesv. Z dozwoleniem starszych*, W Krakowie: z drukarniej Andrzeia Piotrkowczyka, 1619.
- BEMBUS, M., *Trąba gnieww bożego gromiąca grzeszników: ná przestrogę y vpamiętanie narodu ludzkiego. Wystáwiona w Komecie roku 1618 miesiącá grudniá, od Wielebnego księdzâ Máttheuszâ Bembusâ doktorá theol: Soc: Jesu, a teraz przez iednego káplaná, teráznieyszym czásom accomodována. Z dozwoleniem wrzędu duchownego*, W Krakowie [W Berdyczowie]: w drukárni Łukaszâ Kupiszâ [w drukarni Fortecy N. P. Maryi (Karmelit.)], 1648 [1764].
- BENEDYKT XIV, Encyklika *Vix pervenit (O lichwie i innych nieuczciwych zyskach)*, Rzym: Bazylika Matki Bożej Większej, 1745, URL: <https://gloria.tv/text/mEhJ6tPpzo1C69PSHGq9GS7t9>.
- BIENIARZÓWNA, J., *O chłopskie prawa. Szkice z dziejów wsi małopolskiej*, Kraków: Wydawnictwo Literackie, 1954.
- BRÜCKNER, A., *Dzieje kultury polskiej*, t. 1: *Od czasów przedhistorycznych do r. 1506*, Warszawa: Książka i Wiedza, 1957.
- BRÜCKNER, A., *Dzieje kultury polskiej*, t. 2: *Polska u szczytu potęgi*, Warszawa: Książka i Wiedza, 1958.
- DAROWSKI, R., Bembus Mateusz, [w:] *Encyklopedia Filozofii Polskiej*, [red.] A. MARYNIARCZYK, t. 1, Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2011, s. 93–94.
- DAROWSKI, R., Elżanowski Tomasz, [w:] *Encyklopedia Filozofii Polskiej*, [red.] A. MARYNIARCZYK, t. 1, Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2011, s. 355–357.
- DAROWSKI, R., Korman Jan, [w:] *Encyklopedia Filozofii Polskiej*, [red.] A. MARYNIARCZYK, t. 1, Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2011, s. 714–715.
- DAROWSKI, R., Marcina Śmigleckiego SJ rękopiśmienne wykłady z logiki (Akademia Wileńska, r. 1586/87), *Studia Philosophiae Christianae* 20(1) (1984), s. 31–53.

- DAROWSKI, R., Marcina Śmigleckiego SJ traktat „O lichwie” (1596), *Rocznik Wydziału Filozoficznego Tj w Krakowie 1993-1994 t. 5* (1994), s. 209–228.
- DAROWSKI, R., Skarga Piotr (Pawęski, Powęski) — pisarz, teolog, kaznodzieja, pedagog, działacz reformy katolickiej, [w:] *Encyklopedia filozofii polskiej*, [red.] A. MARYNIARCZYK, t. 2, Lublin: Polskie Towarzystwo Tomasza z Akwinu, 2011, s. 547–550.
- DAROWSKI, R. & F. BARGIEŁ, *Logica Marcina Śmigleckiego*, Kraków: Ignatianum, Wydawnictwo WAM, 2016.
- DRZYMAŁA, K., *Ks. Marcin Śmiglecki T.J.* Kraków: Prowincja Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego, 1981.
- DRZYMAŁA, K., Traktat Marcina Śmigleckiego „O lichwie y wyderkach, czynszach, spolnych zarobkach, naymach, arendach y o samokupstwie krótka nauka” w świetle nauki teologicznej na tle stosunków społeczno-ekonomicznych w Europie Zachodniej i w Polsce przedrozbiorowej, [w:] *Studia i materiały*, Rzym: Papieski Instytut Studiów Kościelnych, 1972, s. 143–172.
- ELŻANOWSKI, T., *Positiones philosophicae de triplici prudentia: ethica, oeconomica, politica, propugnandae a Ioanne Poniatowski, philosophiae in Collegio Societatis Iesu Leopoliensi auditore, Anno 1623 mense die hora*, Iaroslaviae: in officina Ioannis Szeligae, 1623.
- GRODECKI, R., Początki gospodarki folwarcznej w Polsce, [w:] *Studia z dziejów kultury polskiej*, [red.] H. BARYCZ & J. HULEWICZ, Warszawa: Gebethner i Wolff, 1949, s. 57–72.
- GRZEBIEŃ, L., Chronologia pobytu i działalności Piotra Skargi w Wilnie (1573–1584), *Senoji Lietuvos Literatura* t. 35-36: Petras Skarga ir Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės kultūra (2013), s. 15–41, URL: http://www.llti.lt/failai/SLL35_36_internetui_15-41.pdf.
- GRZEBIEŃ, L., [red.] *Encyklopedia wiedzy o jezuitach na ziemiach Polski i Litwy 1564–1995*, Kraków: Wydział Filozoficzny Towarzystwa Jezusowego, Wydawnictwo WAM, 1996.

- HANDELSMAN, M., Przywilej piotrkowski 1388 r.: szkic historyczno-prawny, *Przegląd Historyczny* 4(1), 4(2), 4(3) (1907), s. 20–36, 149–157, 349–362.
- JANOWSKI, P. & O. DOBROJER, Konfederacja Warszawska, [w:] *Encyklopedia Katolicka*, t. 9, Lublin: Towarzystwo Naukowe KUL, 2002, kol. 564–565.
- KOROLKO, M. & J. TAZBIR, [red.] *Konfederacja warszawska 1573 roku wielka karta polskiej tolerancji*, Warszawa: Instytut Wydawniczy Pax, 1980.
- KUTRZEBA, S., [red.] *Materiały do dziejów robocizny w Polsce XVI wieku*, Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1911.
- MADUROWICZ-URBAŃSKA, H., [red.] *Lustracja województwa sandomierskiego 1789*, cz. 1, Powiaty Sandomierski, Chęciński, Opoczyński i Ziemia Stężycka, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1965.
- MŁODZIANOWSKI, T., *Integer Cursus theologicus et philosophicus quinque Tomis comprehensus. Praelectionum theologiarum Tomus primus De Deo, Angelis et artibus humanis, Editio secunda auctior et correctior. Cum gratia et privilegio S. R. M. Poloniae specialii ad quindecim annos*, Moguntiae et Dantisci: apud Simones Beckensteinios, 1682.
- MŁODZIANOWSKI, T., *Kazania i Homilye na niedziele doroczne, także święta uroczystsze, dla większej chwały Boga, króla królów: Nayiaśniejszey na zawsze królowy Polskiy Boga Rodzicy Panny, Czci; od Xźiędzą, Tomasza Młodzianowskiego, Soc. Jesu napisane, zebrane, na cztery tomy rozłożone*, t. 1–4, Poznań: w drukarni Collegium Poznańskiego Societ. Jesu, 1681.
- NOWODWORSKI, M., Lichwa, [w:] *Encyklopedia kościelna podług teologicznej encyklopedji Wetzera i Weltego z licznemi jej dopełnieniami przy współpracownictwie kilkunastu duchownych i świeckich osób wydana przez Michała Nowodworskiego*, [red.] M. NOWODWORSKI, t. 12, Warszawa: Drukarnia F. Czerwińskiego i S. Niemiery, 1879, s. 221–224, URL: <https://polona.pl/item/40738478/6/>.

- OCHMAŃSKI, W., [red.] *Lustracja województwa sandomierskiego 1564-1565*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1963.
- OGONOWSKI, Z., *Filozofia szkolna w Polsce XVII w.* Warszawa: PWN, 1985.
- OLSZEWSKI, J., *Harmonia niebá y ziemie na szczęśliwą elekcyę Naiśnieyszego Władysława IV z łaski Bożey króla polskiego, w książęcia Litewskiego, Ruskiego, Pruskiego, Mazowieckiego, Zmudzkiego, Inflantskiego etc. Szwedzkiego, Gotskiego, Wandalskiego dziedzicznego krola, obranego cara moskiewskiego wyprawiona przez X. Jakuba Olszewskiego, Soc. Jesu, S. theologiey Doktora y dziekana theologiae facultatis, Farskiego u S. Jana kaznodzieię. W Wilnie we trzech kościołach Soc. Jesu S. Kazymirza u Oyców Professów 2 Decemb., S. Jana u Fary w Akademiey 5 Decemb., S. Ignacego w Nowicyacie 6 Decemb. Roku pańskiego 1632, Wilno: 1632 oraz w: Kazania albo Tytuły przez Wielebnego Xiędza Jakuba Olszewskiego Soc. Jesu S. Theolog. Doktora, kaznodzieię Żarskiego wileńskiego. Różnych lat różnym osobom wystawione, Wilno, 1632.*
- OLSZEWSKI, J., *Kazania albo Tytuły przez Wielebnego Xiędza Jakuba Olszewskiego Soc. Jesu S. Theolog. Doktora, kaznodzieię Żarskiego wileńskiego. Różnych lat różnym osobom wystawione, Wilno: w drukarni wileńskiej Soc. Jesu, 1645.*
- OLSZEWSKI, J., *Solea Veritatis Philosophicae In Alma Academia Vilnensi Societatis Iesv, Pro Lavrea Magisterii Philosophici Conseqvenda / A Matthia Wylamowski, Atrivm Liberalivm Et Philosophiae Baccalavreo Propvgnandae, Vilnae: Typis Acad. Societatis Iesv, 1619.*
- OPRAWKO, H. & K. SCHUSTER, [red.] *Lustracja województwa sandomierskiego 1660-1664*, t. 1, Kraków: PWN, 1971.
- OPRAWKO, H. & K. SCHUSTER, [red.] *Lustracja województwa sandomierskiego 1660-1664*, t. 2, Wrocław, Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1977.
- PIECHNIK, L., *Początki Akademii Wileńskiej 1570-1599*, Rzym: Apud „Institutum Historicum Societatis Iesu”, 1984.

- PIECHNIK, L., Związki kulturalne dawnej Akademii Wileńskiej z Zachodem w latach 1570-1773, [w:] *Z dziejów szkolnictwa jezuickiego w Polsce. Wybór artykułów*, [red.] J. PASZENDA, Kraków: Wydawnictwo WAM, 1994, s. 115–130.
- PIEKOSIŃSKI, F., *Obrona hipotezy najazdu jako podstawy ustroju społeczeństwa polskiego w wiekach średnich, z uwzględnieniem stosunków Sławian pomorskich i zaodrzańskich* (Rzecz przedstawiona na posiedzeniach Wydziału historyczno-filozoficznego Akademii Umiejętności w Krakowie dnia 10 stycznia i 10 marca 1882 odbytych), (W sprawie genezy społeczeństwa polskiego, pismo IV), Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1882, URL: <https://polona.pl/item/719043/5/>.
- PIEKOSIŃSKI, F., [red.] *Rachunki dworu króla Władysława Jagiełły i królowej Jadwigi z lat 1388 do 1420*, (*Monumenta Medii Aevi Historica Res Gestas Poloniae Illustrantia* Wydawnictwa Komisji Historycznej Akademii Umiejętności w Krakowie), Kraków: Nakładem Akademii Umiejętności, 1896, URL: <https://polona.pl/item/719043/5/>.
- PRZYBOŚ, A., *Materiały do powstania Kostki Napierskiego 1651 roku*, Wrocław: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, 1951.
- PYSZKA, S., Diritti degli schiavi veri e propri negli scritti dei moralisti del Seicento: Luis Molina SJ, Leonardus Lessius SJ e Joannes de Lugo SJ, *Studia Paedagogica Ignatiana. Rocznik Wydziału Pedagogicznego Akademii „Ignatianum” w Krakowie* t. 3 (2000), s. 239–275.
- PYSZKA, S., L'attività pratica dei gesuiti polacchi e lituani in favore dei contadini durante il primo secolo della presenza dell'ordine in Polonia, *Forum Philosophicum* t. 3 (1998), s. 247–273.
- PYSZKA, S., L'insegnamento della “Filosofia moralis” nei ginnasi accademici e nelle università dello Stato Polacco-Lituano nel XVII secolo alla luce dei manuali. Tentativo d'una sintesi, *Rocznik Wydziału Filozoficznego WSF-P Ignatianum w Krakowie* t. 14 (2008), s. 31–96.

- PYSZKA, S., *Nauczanie filozofii moralnej w uniwersytetach i gimnazjach akademickich w Polsce i na Litwie od XV do XVIII wieku w świetle podręczników wykładowych*, Kraków: Ignatianum, Wydawnictwo WAM, 2011.
- PYSZKA, S., *Professori di Vilna in difesa dei diritti umani dei contadini negli anni dal 1607 al 1657. Lo sviluppo della filosofia sociale nell'Accademia di Vilna sullo sfondo delle dottrine filosofico-sociali dell'epoca, rappresentate in Polonia*, Roma: Pontificia Università Gregoriana, 1987.
- SKARGA, P., *Kazania ná Niedziele y Świętá / całego Roku. X. Piotra Skargi Societatis Iesu. Znowu od niego przeyrzáne: z przydaním kilku Kazań Seymowych; Kazania na pogrzebie Krolowey J. M. starey [...]*, W Krakowie: W Drukarni Andrzeia Piotrowczyka, 1597, URL: <https://polona.pl/item/40335918/0/>.
- SKARGA, P., *Kazania O Siedmi Sákrámentách Kościoła S. Kátholickiego. Do ktorých sa przydáne Kazania Przygodne, o rozmáitých naboženstvách wedle času, ktorých iest wypisány ná przodku Registr.* W Krakowie: W Drukárniey Andrzeia Piotrowczyká, 1600, URL: http://reader.digitale-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb10144155_00007.html.
- SKARGA, P., *Kazania przygodne z innymi drobnieyszemi pracámi, o roznych rzeczach wszelakim stanom należących*, W Krakowie: W Drukarni Andrzeia Piotrowczyka, 1610.
- SKARGA, P., *Kazania sejmowe i Wzywanie do pokuty obywatelów Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*, [red.] M. KOROLKO, Warszawa: Intytut Wydawniczy Pax, 2012 (na podstawie wydania z 1600 roku).
- SKARGA, P., *Obrona Jezuitow, niegdyś przez Xiędza Piotra Skargę pod tytułem: Proba Zakonu Societatis Iesu, Roku 1607 wydana, A teraz dla publiczney wiadomości przedrukowana*, w Warszawie: w Drukarni Wiktora Dąbrowskiego, 1814.
- SKARGA, P., *Proba Zakonu Societatis Iesu*, W Krakowie: W Drukarni Andrzeia Piotrowczyka, 1607.
- SKARGA, P., *Wzywanie do pokvty obywatelow Korony Polskiej, y W. Księstwa Litewskiego. Przez X. Piotra Skarge Societatis Iesv*,

- W Krákwie: W Drukárni Andrzejá Piotrkowczyká, Typogrâphá Krola J. M., 1610, URL:
<http://pbc.gda.pl/dlibra/docmetadata?id=41786>.
- SMIGLECIUS, M., *Commentaria in Organum Aristotelis*, [red.]
L. NOWAK, t. 1 i 2, (Textus et Studia Historiam Philosophiae ac Theologiae in Polonia Excultae Spectantia), Warszawa:
Akademia Teologii Katolickiej, 1987.
- ŚMIGLECKI, M., *Logica Martini Smiglecii Societatis Jesv, S. Theologiae Doctoris. Selectis Dispytationibus & quaestionibus illustrata, Et in duos Tomos distributa, In qua Qvicquid In Aristotelico Organo Vel Cognitv Necessarium, vel obscuritate perplexum, tam clarè & perspicuè, quàm solidè ac neruosè pertractatur. Cum indice Rerum copioso. Ad Perillustrem ac Magnificum Dominum, Dñm Thomam Zamoyscivm, &c. Cum gratia & priuilegio sacrae Caesareae Maiestatis*, Ingolstadii: Ex Typographeo Ederiano apud Elisabetham Angermariam, 1618.
- ŚMIGLECKI, M., *O Lichwie Y O Wyderkách, Czynszách, Spolnych zarobkách, Naymách, Arendach, y o Sámokupstwie, Krotka Navka / pisána / Przez X. Marcina Smigleckiego Societatis Jesv, S. Theologiey Doktorá. / Y poszosty raz do druku przezyrzána y rozszerzona*, W Krákwie: W Drukárni Andrzejá Piotrkowczyká, Typogrâphá Krola J. M., Roku Páńskiego, 1621, URL: <https://polona.pl/item/34062261/0/>.
- ŚMIGLECKI, M., *O powinnościách Kmiecych w Polsce y w Litwie, [w:] O Lichwie Y O Wyderkách, Czynszách, Spolnych zarobkách, Naymách, Arendach, y o Sámokupstwie, Krotka Navka / pisána / Przez X. Marcina Smigleckiego Societatis Jesv, S. Theologiey Doktorá. / Y poszosty raz do druku przezyrzána y rozszerzona*, W Krákwie: W Drukárni Andrzejá Piotrkowczyká, Typogrâphá Krola J. M., 1621, s. 115–127.
- ŚRENIOWSKI, S., *Kwestia chłopska w Polsce w XVII wieku*, Warszawa: Ludowa Spółdzielnia Wydawnicza, 1955.
- SYSKI, A., [red.] *Wybór kazań ks. T. Młodzianowskiego S.J.*, t. 1. *Kazania niedzielne*, t. 2. *Kazania święteczne, pasyjne i rotatne*, Warszawa: Skład Główny w Księgarni św. Wojciecha, 1935.

- TAZBIR, J., *Reformacja a problem chłopski w Polsce XVII wieku*, Wrocław, Warszawa: Zakład Narodowy im. Ossolińskich, Wydawnictwo PAN, 1953.
- ULANOWSKI, B., Wieś polska pod względem prawnym od wieku XVI do XVIII, *Rocznik Akademii Umiejętności w Krakowie, Rok 1893/4* (1894), s. 120–178, URL: http://rcin.org.pl/Content/17746/WA308_1308_P156-1893-1894_ROCZNIK-AKADEMII_I.pdf.
- WAJS, H., [red.] *Rachunki królewskie z lat 1393-1395 i 1412: rachunki podrzęctwa krakowskiego, rachunki stacji nowosądeckiej*, Warszawa: Wydawnictwo DiG, 1993.
- WICHER, W., O Marcina Śmigleckiego T. J. traktat o lichwie i procentach w świetle współczesnej i późniejszej nauki teologów, *Collectanea Theologica* 17(1-2) (1936), s. 289–316, URL: http://bazhum.muzhp.pl/media//files/Collectanea_Theologica/Collectanea_Theologica-r1936-t17-n1_2/Collectanea_Theologica-r1936-t17-n1_2-s289-316/Collectanea_Theologica-r1936-t17-n1_2-s289-316.pdf.
- WYCZAŃSKI, A., *Studia nad folwarkiem szlacheckim w Polsce 1500-1580*, Warszawa: PWN, 1960.
- ZALESKI, W., *Tysiąc lat naszej wspólnoty. Społeczne i gospodarcze dzieje narodu polskiego w zarysie*, (Biblioteka Polska. Seria Biała (Premiowa), t. 8), Londyn: Katolicki Ośrodek Wydawniczy Veritas, 1961.
- ŻYTKOWICZ, L., Ze studiów nad wysokością plonów w Polsce od XVI do XVIII wieku, *Kwartalnik Historyczny Kultury Materialnej* 14(3) (1966), s. 457–490.